

Федір Шевченко

ІСТОРИЧНЕ МИНУЛЕ У СПРИЙНЯТТІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Національно-визвольні війни справляють великий вплив на хід суспільного розвитку. Вони породжують масовий героїзм народу, зумовлюють появу діячів, які ідейно обґрунтовують мету боротьби і ведуть за собою маси. Звичайно, це самовіддані борці за нову, прогресивну справу. До їх числа належить і Богдан Хмельницький. Він був одним з тих гетьманів, яким завдяки певному збігу історичних обставин та особистим здібностям довелося опинитися в центрі важливих подій.

Сучасники (не тільки прихильники, а й недруги) Б. Хмельницького відзначали його розум, неабияку енергію та відвагу. Він був не тільки гетьманом України, видатним державним діячем і полководцем, але й людиною високого інтелекту, що знайшло вияв у різних сферах його діяльності. Б. Хмельницький підтримував контакти з відомими на той час діячами культури: Феодосієм Софоновичем, Лазарем Барановичем, Інокентієм Гізелем, Йосифом Нелюбовичем-Тукальським та багатьма іншими.

Велич видатних людей полягає в тому, що вони краще за інших можуть зробити важливі висновки з досвіду історичного розвитку суспільства. Адже тільки ґрунтовне знання минулого дає можливість правильно розібратися в сучасних подіях і визначити шляхи на майбутнє. Факти з життя та діяльності Б. Хмельницького свідчать про те, що він добре знав історію і прагнув при розв'язанні різних питань використати її уроки.

В ряді досліджень вже висвітлені державна і полководницька діяльність, соціально-політичні та економічні погляди Б. Хмельницького¹. Його епістолярна спадщина стала об'єктом вивчення мовознавців². Водночас на підтвердження тези про те, що він «цікавився історією і знав минуле України», наводяться лише окремі факти³. Автор даної статті робить спробу показати рівень знання Б. Хмельницьким історичних подій і характер використання ним діяльності.

Як відомо, Б. Хмельницький не писав літописів і хронік або спеціальних історичних трактатів. Однак матеріали, які дійшли до нас, переконливо свідчать про його знання історії свого народу, рідного краю, про те, що він свідомо і в різних аспектах звертався до неї. Гетьман сприймав навколишній світ не застиглим, а таким, що постійно розвивається.

Історичні погляди Б. Хмельницького знайшли відображення в різних пам'ятках, зокрема в його численних універсалах, наказах, листах, інструкціях та різних документах, у написанні яких він брав безпосередню участь. При їх вивченні слід враховувати й висловлені ним думки під час розмов, зокрема, з дипломатами інших держав. Щодо цього певну цінність становлять, наприклад, щоденники та «статейні списки» іноземних дипломатів, а також їх листи, в яких вони розповідали про виконання одержаних доручень. Так, ці джерела свідчать, що при розробці положень міжнародних договорів, зокрема, Зборівського 1649 р. і так званих Московських статей 1654 р., враховувався історичний досвід взаємовідносин з цими країнами.

Збереглися відомості про Б. Хмельницького того часу, коли він уже був гетьманом Війська Запорозького і користувався

великим авторитетом та повагою не тільки на батьківщині, а й за її межами. Він наполегливо захищав те, в чому був твердо переконаний, при цьому зважаючи більше на історичні обставини, ніж на твердження «авторитетів». В українських літописах XVII—XVIII ст. вміщено цікавий переказ про те, що начебто під час огляду коронним гетьманом Конецпольським приблизно у 1639 р. відбудованої польськими властями фортеці Кодак на запитання про її міцність і неприступність Б. Хмельницький відповів латинським прислів'ям: «Що збудовано рукою, можна рукою і зруйнувати»⁴.

Безперечно, Б. Хмельницький відображав інтереси й погляди певних суспільних сил, що склалися під час Визвольної війни.

Як відомо, у цій війні найактивнішу участь брали козацтво, селяни та міські низи, тобто основна маса населення тодішньої України. Вони виступали проти різних форм соціального гніту, іноземних поневолювачів, за суверенну українську державу. Виходець з дрібношляхетської сім'ї, козак за своїм становищем, Б. Хмельницький представляв у національно-визвольній боротьбі, яку очолив, прогресивні сили і відстоював інтереси козацтва, роль якого під час війни значно зросла. Це позначилося на обґрунтуванні гетьманом становища, в якому опинилася тоді Україна.

На спеціальну увагу заслуговує питання про те, звідки Б. Хмельницький отримував відомості про минуле, як формувалися його погляди на історію. Зокрема, цікаво було б знати, що могло дати йому навчання в тогочасних школах. Хоч історія в них не вважалася окремим предметом, відомості про минуле використовувалися майже в усіх галузях знань. Гетьман — людина освічена й начитана — був, безумовно, знавцем книг, що тоді видавалися українською, польською та латинською мовами (за ними він володів вільно). Багато цінних історичних відомостей Б. Хмельницький міг почерпнути з полемічної літератури кінця XVI і XVII ст. Найвідоміші пам'ятки цього жанру оцінюються сучасними мовознавцями як «гостро актуальні, публіцистичні, злободенні, для них характерний історизм, високий емоційний запал»⁵. Зазначимо, що запорозьке козацтво входило тоді до складу Київського братства, і, безумовно, Б. Хмельницький стежив за боротьбою, яка точилася між православними і католиками й знайшла відображення в полемічній літературі. На його документах не тільки позначився її вплив, але й мають місце посилання на факти, взяті з неї.

⁴ На препеликий жаль, полемічна література, в якій описується чимало історичних подій, досі не стала предметом спеціального історіографічного дослідження

Посилання Б. Хмельницького на історичні події свідчать про знання ним літописів, про які йому розповідали, очевидно, київські вчені, зокрема, Феодосій Софонович та Інокентій Гізель, що саме в той час вивчали стародавні манускрипти⁶. Згадаємо ще один цікавий факт. Під час Визвольної війни в Генеральній військовій канцелярії служив Михайло Грушевський — автор Львівського літопису⁷. Наприкінці XVI і в XVII ст. в Україні набули розповсюдження хроніки та праці польських авторів Мартина і Йоахіма Бельських, Янів Длугоша, Матвія Стрийковського та інших, які використовувалися при складанні літописів і перекладалися на українську мову⁸. Можливо, з ними також був ознайомлений гетьман.

В Україні героїчний епос — історичні пісні та думи — відіграв важливу роль у духовному житті народних мас. Теми і сюжети своєрідних літописів самовідданої боротьби народу за рідну землю — взято з реального життя⁹. Немає сумніву в тому, що думи та історичні пісні були добре відомі гетьману, який неодноразово використовував народні прислів'я й легенди.

Як відомо, Б. Хмельницький часто в службових справах приїжджав у Польщу, два роки перебував у полоні в столиці Туреччини — Стамбулі, відвідав Молдавію, Крим, західноєвропейські країни, зокрема, Францію. Там він зустрічався з різними діячами і в розмовах з ними, безумовно, згадував про минулі часи. Факти переконливо свідчать про те, що він був добре обізнаний з подіями, які відбувалися у Московській державі. Б. Хмельницький як безпосередній учасник повстання 1637—1638 рр. знав про зносини його керівників з московським урядом. У роки Визвольної війни гетьман часто посилався на історичні традиції, спільні для російського та українського народів. У той час гетьманський уряд підтримував широкі контакти з іншими країнами. Цілком зрозуміло, що це вимагало від дипломатичного апарату й самого Б. Хмельницького певних знань про ці країни та їх минуле. Успішна зовнішньополітична діяльність свідчить про наявність таких знань та вміле їх використання¹⁰.

Б. Хмельницький цілком слушно вважав себе професійним воїном. В одній з польських хронік під 1648 р. зазначалося, що вождем козаків є Б. Хмельницький — «розумний, мужній і досвідчений воїн»¹¹. Він брав участь у війнах і походах, жив на пограниччі і вступав у часті сутички з татарськими чамбулами (загонами), що нападали на Україну.

Однак серйозним уроком для Б. Хмельницького була його участь у подіях, що відбувалися в Україні. Польський поет та історик В. Коховський у своїх «Анналах» писав, що гетьман

«був підсобником Тараса (Тараса Федоровича [Трясила]. — Ф.Ш.), пізніше ішов слідами бунтівників Острянина, Гуні, був учасником жакливого діла, яке самі призвідці спокутували смертю, а він уникнув заслуженої кари»¹². Наприкінці 40-х років Б. Хмельницькому довелося зазнати знущань з боку магнатів та їх прислужників. Йому навіть загрожувала смертна кара, від якої він врятувався, подавшись на Запорозжя. Там «...багато таких бідолах, скривджених і знівечених козаків, не з своєї волі поки- нувши жінок, дітей, майно своє, через такі знущання тиняються», — писав Б. Хмельницький у 1648 р.¹³ Ці події залишили незгладимий слід в його свідомості, про що, вже будучи гетьманом, він неодноразово згадував. Працюючи свого часу військовим писарем реєстрового козацтва, Б. Хмельницький мав доступ до важливих документів — королівських грамот, постанов сеймів, на які посилався під час Визвольної війни та в наступні роки.

У досліджуваній період суспільне життя на українських землях значною мірою нормувалося звичаєвим правом, традиціями. Становить інтерес у цьому плані збірник «Документи Богдана Хмельницького», де вміщено матеріали, написані або підтверженні «рукою власною» гетьмана. При ознайомленні з ними привертає увагу той факт, що в них є багато історизмів, посилянь на події минулого. Це, зокрема, знайшло вияв у таких типових для того часу висловах: «отдавніх часів», «з давніх літ», «здавна», «по-стародавньому», «ведлуг звичаю» (згідно із звичаєм), «против давнього звичаю», «ведлуг звичаю давнего», «так яко здавна», «звичай войсковий», «по-старому послуценство отдавали», «с давніх віків», «от кілька десяти літ» тощо. Враховувати звичаї, перевірені досвідом минулого є однією з ознак історизму. Однак звичаї бувають різними. Б. Хмельницький, як представник прогресивних сил, обстоював звичаї, традиції, що сприяли розвитку українського суспільства.

І в ті часи прогресивні діячі не обмежувалися знанням окремих історичних фактів, а прагнули своєрідно систематизувати їх, зробити правильні висновки. Саме так діяв Б. Хмельницький, який вмів звести окремі факти воєдино, розкрити суть справи, зважити на досвід історії. Наведемо кілька прикладів.

Відомо, що Б. Хмельницький очолив визвольну боротьбу народних мас у той час, коли після жорстокого придушення повстання 1638 р., здавалося, все живе потоптане або й остаточно задушене, а нав'язані силою порядки будуть вічними. Тоді українські панівні кола знайшли спільну мову з іноземцями. Вороги назвали десятиліття після 1638 р. «золоти спокоєм». Але

Б. Хмельницький належав до числа тих діячів, які не забували про героїчний шлях та бойові традиції козаків і всього українського народу, вірили в його сили. Тому він закликав і підняв народні маси на боротьбу проти гнобителів.

Б. Хмельницький не дотримувався сліпо певного погляду на події, їх оцінки. Він враховував зміни в обстановці і робив відповідні висновки та приймав нові рішення. Так, після першого року успішної боротьби проти іноземних поневолювачів у лютому 1649 р. гетьман заявив королівським послам: «...Вже доказав, про що ніколи не мислив, докажу і далі, що умислю: виб'ю з лядської неволі народ весь руський»¹⁴.

Б. Хмельницький був людиною свого часу. Це виявилось, зокрема, в його діях та поглядах, у тому числі на історію. Саме тоді в Європі відбувався своєрідний переворот у поглядах на суспільне життя. Гуманістичні ідеї епохи Відродження поширювались і в Україні, знаходили вияв у різних сферах громадської думки, прогресивних поглядах на розвиток суспільства. Водночас віками стверджуване положення про те, що всі події в історії, діяльність людей визначені «божим видінням», ще залишалося в силі. «Все на світі, — писав гетьман, — і добре і лихе діється з волі божої»¹⁵. При цьому він посилався на «божий авторитет», на який спиралися тоді при здійсненні своїх прагнень окремі люди і соціальні групи.

Разом з тим, у висловлюваннях Б. Хмельницького посилення на «волю божу» набирало своєрідного звучання і значення. Гетьман використовував «ім'я боже» не для виправдання гніту, а для підтвердження справедливості боротьби народних мас проти гнобителів. Вже після перших перемог, здобутих повстанцями, у відомому листі до царя Олексія Михайловича від 8 червня 1648 р. Б. Хмельницький повідомляв, що війна ведеться за віру «старожитну», за вольності¹⁶. Про себе гетьман писав, що «...правда то єсть, жем лихий і малий (небагатий і незнатний. — Ф. Ш.) чоловік але мі то бог дав, жем єсть єдиновладцем і самодержцем руським»¹⁷. Проте сподівання на «боже видіння», на вирішення ним долі не означало, що Б. Хмельницький очікував результатів, склавши руки, Польським послам на початку 1649 р. під час переговорів у Переяславі він заявляв: «Від бога я одержую милість та головним чином за допомогою моєї шаблі»¹⁸.

У ряді висловлювань Б. Хмельницького зазначалося, що «бог» не завжди відігравав вирішальну роль в історичних подіях, інколи він виступав свідком («Сам бог свідок...»). У більшості випадків гетьман вважав відповідальними за те, що сталося, самих людей. Однак поряд з цим він твердив «Все, що трапляється

з монархами і могутніми рицарями, підкорено часові та божій волі». Цікаве щодо цього ще одне його твердження: «Неможливо всебічно і ґрунтовно визначити людські вчинки, не враховуючи їх закономірностей та одвічної волі неба. Справедливість цього світу так розмірена, що в одних відбирає, а другим дає владу і мудрість. Кривда ж, гніт і неволя викликають сувору помсту з боку справедливості...». Як бачимо, обидва начала є для нього рівнозначними, і це також нове в тодішній історичній думці України. Отже, Б. Хмельницький вірив, що тільки реалістичне ставлення до подій і фактів може дати результати. Його висловлювання ґрунтуються на історичному досвіді. В листі до львівського магістрату (1657 р.) він писав, що не можна обманювати «...себе ніякими успіхами чи поворотами щастя, які у фортуни, як у місяця, дуже змінюються...». Гетьман був упевнений, що можна впливати на хід подій, не чекаючи «волі на те господньої», «бо пізно приходять ліки, коли не можна запобігати початку хвороби»¹⁹.

Особливість історичного процесу полягає в тому, що до нього не можна байдуже ставитися. Б. Хмельницький правильно для того часу розкривав причини визвольної боротьби українського народу. Вже в II перші місяці він писав: «Бачить господь бог, що не з пихи і не з наміром чинити свавілля, але з великої біди та через кривди, яких зазнали від милостей панів українських урядників, поставлених над нами, і через те, що нашому життю загрожувала небезпека, бо багато кого з наших товаришів обібрали, пограбували, з власних маєтків повиганяли, інших убили й звівечили...»²⁰ Крім названого вище, в матеріалах гетьмана наводилися численні факти, зокрема, про переслідування православних, нехтування прав руського (українського) населення, навіть про заборону вживання слів «Русь», «руський». Слід зауважити, що Б. Хмельницький першим вжив в офіційних документах назву «Україна» в ширшому розумінні, ніж вважалося раніше, до Визвольної війни. До речі, ряд причин виникнення Визвольної війни, вказаних гетьманом, і нині визнається історичною наукою.

На основі історичного досвіду Б. Хмельницький правильно оцінював причини поразки попередніх козацьких повстань. У листі до командування польського гарнізону, який перебував в оточеному козаками місті Замості, він писав, що в ході Визвольної війни повсталі повернуть собі з панських маєтків добро, «яке ви десять років з нас брали. Тоді нам було погано, коли ви нас спершу обдурили, а саме, давши подарунки запорозькій старшині, намовили нас від черні відокремитися, що

ми й зробили, повіривши вашому слову. Але тепер ми всі в одному гурті, і не допоможе вам більше господь бог на нас Іздити»²¹. Про єдність «з черню» гетьман говорив польським послам у лютому 1649 р.: «Виб'ю з лядської неволі народ весь руський... Поможет мі то чернь вся по Любдін і Краків, которой я не одступаюсь, бо то правая рука наша, — щоб ви, розбивши селян, не ударили на козаків...»²² Незважаючи на різні перешкоди, зокрема, на необхідність підписувати тяжкі умови Білоцерківського договору 1651 р., Б. Хмельницький вжив ряд заходів для поліпшення становища селянства²³.

В ході Визвольної війни у поглядах гетьмана відбувалися певні зміни. Він заявляв, що вижене з України «можних ляхів, дуків і князів., не постоїт мі нога жодного князя і шляхотки тут в Україні». Говорив гетьман і про те, що, коли «згрішить князь — урізати йому шию, згрішить козак — тоєж йому учинити»²⁴.

Важливу роль серед тодішніх станів українського суспільства відігравало козацтво. На той час воно нечувано зросло, перетворившись на окремий суспільний стан з особливими правами, організацією, судом тощо. Це було зафіксовано у відповідних королівських і царських грамотах та договорах²⁵. Б. Хмельницький під час переговорів з польськими послами в лютому 1649 р. заявив, що може мати козацьке військо чисельністю 200—300 тис. чол.²⁶ Права козацтва гетьман відстоював, посилаючись на його славну історію.

В десятках різноманітних документів періоду Визвольної війни та наступних років Б. Хмельницький згадував «давні права і вольності», надані козацтву польськими королями. Можливо, малися на увазі загальновідомі справи, зокрема, про привілеї. Так, у листі до трансільванського князя Юрія Ракоція від 17 листопада 1648 р. гетьман посилається на короля Стефана Баторія, «від якого багато привілеїв і вольностей» одержало козацтво²⁷. Питання про ставлення Стефана Баторія до козаків вже висвітлене в історичній літературі²⁸. Становищу та привілеям козацтва була приділена певна увага у Зборівському (1649 р.) і Білоцерківському (1651 р.) договорах, королівських та царських грамотах, а також багатьох листах Б. Хмельницького. На його прохання цар Олексій Михайлович, наприклад, крім відомих Березневих статей, грамотою від 27 березня 1654 р. затвердив «прежніе... прва и привилія» Війська Запорозького та всіх інших станів²⁹.

Б. Хмельницького слід вважати одним з найавторитетніших знавців соціальних відносин XVI—XVII ст. в Україні. Його твердження про те, що «люди, которые холопства не вытерпел,

ушли в козаки»³⁰, є одним з ключових для з'ясування питання про походження останніх. До нас дійшла значна кількість висловлювань і записів гетьмана, які мають певне відношення до історії селянства, шляхти, духовенства і міщан.

Визвольна війна в Україні велася під прапором боротьби проти католицизму та унії, за рівноправність православних. Водночас це була боротьба проти порядків, які встановили іноземні поневолювачі. Слід зауважити, що Б.Хмельницький, рішуче відстоюючи інтереси православних, разом з тим був позбавлений релігійної нетерпимості. В березні 1652 р. у своєму універсалі гетьман закликав усіх козаків і поспільство, а також поляків («...які побратимство з ними тримають») до продовження боротьби. В іншому документі він заявляв, що «непристойна і тяжка справа, коли хто приневолює неохочих до своєї віри», кожний хай живе, як хоче, але слід надати православним належні їм права³¹. Характерно, що у Війську Запорозькому, крім українців — православних, були представники багатьох інших народностей і віросповідань³².

Б.Хмельницький брав участь у багатьох військових акціях, але війна не була улюбленою справою гетьмана. Він неодноразово, виходячи з історичного досвіду, говорив про горе, що його приносять людям війни, багато робив, щоб утвердити справедливий мир. «Безперечно, є правда, що завершенням, метою та кінцем будь-якої війни повинно бути не що інше, як згода і мир», — записано в його інструкції українським послам, що побували у трансільванського князя Юрія Ракоція в 1656 р. «Одвічна мудрість, стверджуючи шляхи загального співжиття, сама заборонила заподіювати лихо тим, хто творить добро», — писав Богдан Хмельницький за кілька тижнів до смерті. Він засуджував дії політиків, «коли голова думає про одне, а серце зайняте чим іншим». І коли російський уряд в 1656 р. почав вести переговори про підписання перемир'я з польським урядом, повіривши миротворчим запевненням останнього, гетьман у листі до царя на історичних прикладах доводив, що поляки дуже швидко порушують умови можливого договору. Події, що відбулися через рік, підтвердили передбачення гетьмана. Б.Хмельницький щиро вважав, що немає нічого дорожчого, ніж справжня дружба, що виникла в ході подолання великих труднощів³³.

Можна навести чимало оцінок різних подій в історії України, на які посилався гетьман. Проте обмежимося лише кількома. Події, що відбувалися в середині XVII ст. в Україні, дослідники визначають такими поняттями, як «Визвольна війна», «народно-

визвольна» або «національно-визвольна війна» українського народу. І вони мають певні підстави. Доведено, що ці події були виявом зрілої національної самосвідомості українського (за тодішньою назвою — руського) народу, продовженням його боротьби проти іноземних гнобителів, за вільний розвиток³⁴. Цю боротьбу очолив Б. Хмельницький, який виступив на захист рідної країни. До речі, в його документах, висловлюваннях назва «народ» вживається як стале і чітке поняття, хоч і в різних словосполученнях: «народ руський», «народ наш руський», «щоб руський народ був вільний від польської неволі», «народ православний християнський»³⁵. Той факт, що гетьман пов'язував українську народність з православною релігією, відповідав існуючому тоді стану справ. Адже тогочасне релігійне вбрання відображало не тільки соціальні та політичні інтереси, а й національні почуття. Щоправда, останні іноді виводили Б. Хмельницького за межі України, коли він відстоював права «народу руського скрізь в Короні і Литві»³⁶, тобто і білоруського населення, що перебувало у складі Великого князівства Литовського.

Б. Хмельницький бачив соціальний і становий поділ українського суспільства, що історично склався на той час (на світських «духовних и мирских людей, во всяком чину сущих», на козаків і посполитих, а серед останніх — на «вшелякоє кондицій людей»³⁷). Посилаючись на історичне минуле, гетьман згадував про межі руських (українських) земель. Під час переговорів з королівськими послами в лютому 1649 р. у Переяславі він заявив: «За границею на войну не пойду, шаблі на турків не поднесу. Досить нам на Україні і Подоллю і Волині; тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львов, Холм і Галич...»³⁸ Навіть після підписання Зборівського договору, за яким козацька територія була обмежена Київським, Брацлавським та Чернігівським воєводствами, Б. Хмельницький у листопаді 1650 р. в листі до короля Яна Казимира просив, щоб «нашому духовенству і Русі залишили вільності і стародавні обряди...», і послався при цьому на привілеї, надані ще галицько-волинським князєм Левом³⁹.

Можна вважати результатом неабиякого знання історії та роздумів з приводу меж Русі (України) твердження Б. Хмельницького, висловлене ним у листі до царя Олексія Михайловича від 12 червня 1656 р. Гетьман писав тоді про те, що, коли буде проводитися кордон («межа») між володіннями царськими і королівськими, то цареві слід «премудре усмотрять, что православные епископы львовский, премыский, луцкий и перед тем православием будучие хелмский, володимерский и весь народ православный, в тех епископиях обретающийся, великое гонение

во все времена терпели и ныне терпят... А что ныне через стольника вашего царского величества святые памяти блаженных княжат российских было и ныне будет...»⁴⁰

Вище згадувалося, що назва «Україна» в документах Б. Хмельницького вживалася у ширшому значенні, ніж до Визвольної війни. Це питання заслуговує на спеціальне дослідження. Обмежимося лише твердженням про те, що дана назва поширилася в роки війни з Правобережної Київщини на всю територію, яка підпорядковувалася козацькій адміністрації. Назва ж «Мала Росія» вперше зустрічається в листі гетьмана до царя Олексія Михайловича від 23 березня 1653 р. Разом з тим, слід зауважити, що зберігся тільки тогочасний переклад цього документа, зроблений у Посольському приказі, а не його оригінал. Всього в документах, які збереглися (не оригінальні, а їх переклади), назва «Мала Росія» вживається чотири рази⁴¹. Термін не був новим. Він часто зустрічався в тодішній літературі, зокрема полемічній, але гетьман мало ним користувався при визначенні меж української території.

Крім загальних посилянь на давнину Б. Хмельницький досить часто згадував і про тогочасні конкретні події. Так, у листі 1650 р., згадуючи про «старовинну Русь», гетьман писав, що визвольна боротьба не припиниться доти, поки Русь не стане такою, якою вона була з давніх часів⁴². Першим з київських князів Б. Хмельницький називав Володимира. Під час переговорів у квітні 1649 р. з Григорієм Унковським — першим російським послом в Україні — гетьман заявив, що «от Владимира святого крещения одна наша благочестивая христианская вера с Московским государством». Далі Б. Хмельницький зробив висновок: «И в которой стороне Запороское Войско и вся Белая Русь будет, та сторона сильна всем неприятелем. будет»⁴³. Гетьман сказав послу, що з Польщею й Литвою мир буде лише тоді, коли вони «уступят... по тем границам, как владели благочестивые великие князья, а мы в подданстве и в неволе быти у них не хотим»⁴⁴.

І пізніше Б. Хмельницький звертався до часів князя Володимира, щоб обґрунтувати певні положення. Так, у листах до царя Олексія Михайловича і патріарха Никона від 25 і 26 травня 1654 р. гетьман просив підтвердити привілеї київського митрополита, посилаючись при цьому на права, надані ще князем Володимиром у часи Київської Русі⁴⁵. Таким чином, з ім'ям і часом князя Володимира гетьман пов'язував єдність Русі, її кордони.

Крім загальних тверджень, посилянь на авторитет «древніх князів» («з віков благочестивих князів», «блаженні княжата») ⁴⁶, у документах Б. Хмельницького наводяться конкретні імена, зокрема, Всеволод Ярославович як фундатор Києво-Видубецького монастиря ⁴⁷, Володимир Мономах, князь Лев. При ознайомленні з цими документами привертають увагу також посилення гетьмана на привілеї, дані польськими королями православної церкві та шляхті, містам, козакам. У них наголошується, зокрема, на їх порушенні, нехтуванні ними перед Визвольною війною, що було однією з причин останньої. У документах Б. Хмельницького імена королів зустрічаються не дуже часто. З найдавніших згадується Владислав III, король польський і угорський. Він вів успішні війни з турками в XV ст., уклав з ними мирну угоду, а потім, не підготувавшись до війни (1444 р.), порушив її, внаслідок чого був розгромлений і загинув під Варною ⁴⁸. Про ці події Б. Хмельницький нагадав у 1654 р. в листі до кримського хана. Будучи зацікавлений у збереженні миру, гетьман не хотів, щоб Мехмет-Гірей порушив раніше укладену угоду, а тому писав йому: «Не даючи найменшого приводу до розірвання приязні, ми добре пам'ятаємо, що господь бог суворо карає за зламання присяги. Так колись суворо покарав він за клятвopушення короля Владислава, який, присягнувши на вічну приязнь його милості турецькому султанові, порвав з ним і з військом своїм під Варною марно загинув. Зваживши це і уникаючи гніву божого, ми ніяк не можемо й не хочемо порушувати присягу» ⁴⁹.

Позитивно оцінював гетьман ставлення короля Стефана Баторія до козацтва. В листі до трансільванського князя Юрія Ракоція Б. Хмельницький 7 грудня 1648 р. згадував: «Адже блаженної пам'яті твій попередник Стефан Баторій з цієї ж країни, від якого багато привілеїв і вільностей ми маємо і тепер, укрит нас, наче своїх синів, своєю доброзичливістю, немо крилами». Саме тому, писав гетьман, він бажає бачити Юрія Ракоція (який претендував на польський престол) «опікуном і королем Польщі» ⁵⁰. Цей приклад автор листа досить вдало використав для того, щоб проводити свою політичну лінію.

Отже, особливістю історичних поглядів Б. Хмельницького було те, що він здебільшого посилався на приклади не глибокої давнини, а тих часів, свідками подій який стали багато його сучасників. Саме тому, з усіх польських королів напередодні Визвольної війни найбільше уваги він приділив Владиславу IV та його політиці.

Б. Хмельницький не раз говорив про ставлення православних князів до монастирів. У документах, які збереглися, він згадує «славное памяти Раину княжну Вишневецкую»⁵¹. І на цьому фоні ще яскравіше вимальовується жорстокість відступника ополяченого та окатоличеного князя Ієремії Вишневецького, який був ворогом Визвольної війни, а тому, незважаючи на походження останнього, гетьман засуджував його.

Як вказувалося вище, Б. Хмельницький цікавився історією козацтва. Однак, згадуючи про роль козацтва в минулому, він дуже рідко наводив конкретні прізвища, за винятком гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Так, у листі до царя Олексія Михайловича від 27 травня 1654 р. Б. Хмельницький писав: «Перед нами бывший гетман Войска Запорожского Петр Конашевич-Сагайдачный в память свою, за спасение души, во славу же христу богу нашему воздвиг церков в Киеве Богоявления, идеже ныне училище монатыря., от которых многия изыдоша в целомудрии и любомудрии...»⁵² В універсалі від 9 січня 1656 р., даному Братському монастирю, також називається «славное памяти Сагайдачный» як будівничий церкви⁵³.

Не викликає сумніву, що Б. Хмельницький, коли став гетьманом, знайомився різними шляхами з давнім минулим України. Про це він сам згадує в 1652 р. Ігумен Нікольського Пустинного Київського монастиря, писав гетьман, «...показував нам листи, права и привілея давние»⁵⁴.

Як зазначалося раніше, Б. Хмельницький підтримував контакти з відомими вченими, що досліджували різні питання історії, високо цинив їх. Наприклад, у листі до царя Олексія Михайловича від 25 травня 1654 р. гетьман характеризував Феодосія Софоновича так: «искусен муж и премудр и на всяко дело вере нашей благочестивой потребен»⁵⁵. Про тогочасного відомого письменника Інокентія Гізеля Б. Хмельницький у згаданому листі до царя від 27 травня 1654 р. писав як про «пречесного» діяча, що, «бывши учителем монастыря Брацкого, училищ киевских, послужил много церкви божей учением и за веру много пострадал...»⁵⁶

Вважаємо, що історичні погляди Б. Хмельницького заслуговують на ґрунтовне спеціальне дослідження.

ПРИМІТКИ ТА ПОСИЛАННЯ

¹ Крип'якевич І.П. Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького // Укр. іст. журн.—1957.—№ 1.—С.94—105; Веселаго В.В. Принципи економічної політики Богдана Хмельницького // Нариси з

Історії економічної думки на Україні.—К., 1956.—С.85—101; *Веселаго В.Б.* Економічна політика і економічні погляди Богдана Хмельницького в галузі ремесла та промислів // Наукові записки Львівського політехнічного ін-ту.—Львів, 1968.—Вип.65.—С.1—33.

² *Єдлінська І.Я.* Питання історичного синтаксису української мови: На матеріалах листів Богдана Хмельницького.—К., 1961.

³ *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький.—К., 1954.—С.84.

⁴ *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке.* Составил Самоил Величко.—К., 1864.—С.300.

⁵ *Історія української літератури.—Т.І.—К., 1967.* Давня література.—С.218—219. В цьому томі подано ґрунтовний літературознавчий аналіз полемічних творів другої половини XVI і XVII ст.

⁶ *Крип'якевич І.П.* Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького.—С.103.

⁷ *Бевзо О.А.* Львівський літопис і Острозький літописець.—К., 1970.—С.12—15.

⁸ *Ісаєвич Я.Д.* Невідома пам'ятка української історіографії другої половини XVII ст. // Укр.іст.журн.—1970.—№ 2.—С.66—68.

⁹ *Історія української літератури.—Т.І.—С.163—166.*

¹⁰ *Шевченко Ф.П.* Дипломатична служба на Україні під час визвольної війни 1648—1654 рр. // Історичні джерела та їх використання.—Вип.І.—К., 1964.

¹¹ Цит. за: *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький.—С.72.

¹² Там же.

¹³ *Документи Богдана Хмельницького.—К., 1961.—С.24.*

¹⁴ *Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах.—Т.2.—М., 1954.—С.108.*

¹⁵ *Документи Богдана Хмельницького.—С.69.*

¹⁶ Там же.—С.44, 48.

¹⁷ *Воссоединение Укрины с Россией.—Т.2.—С.108.*

¹⁸ Там же.—С.111.

¹⁹ *Документи Богдана Хмельницького.—С.264, 563, 595.*

²⁰ Там же.

²¹ Там же.—С.76.

²² *Воссоединение Украины с Россией.—Т.2.—С.108.*

²³ *Крип'якевич І.П.* Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького.—С.97—98.

²⁴ *Воссоединение Украины с Россией.—Т.2.—С.108—109.*

²⁵ Детальніше про козацтво як стан див.: *Шевченко Ф.П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.—К., 1959.—С.19—28, 169—209.

²⁶ *Воссоединение Украины с Россией.—Т.2.—С.108.*

- ²⁷ Документи Богдана Хмельницького. — С. 84.
- ²⁸ *Стороженко А.* Стефан Баторий и днепровские казаки. — К., 1904.
- ²⁹ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 3. — С. 567.
- ³⁰ Там же. — С. 118.
- ³¹ ЦДАДА Росії. — Ф. «Посольський приказ. Відносини Росії з Польщею», 1650, ствп. 1, арк. 296.
- ³² *Шевченко Ф. П.* Участь представників різних народностей у визвольній війні 1648—1654 рр. на Україні // Укр. іст. журн. — 1978. — № 11. — С. 10—22.
- ³³ Документи Богдана Хмельницького. — С. 525, 549, 601, 605.
- ³⁴ *Крип'якевич І. П.* До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI—на початку XVII ст. // Укр. іст. журн. — 1966. — № 2. — С. 82—84; *Бойко І. Д.* Ще раз про характер національно-визвольних воєн в епоху феодалізму // Укр. іст. журн. — 1966. — № 2.
- ³⁵ Документи Богдана Хмельницького. — С. 65, 105, 233, 298.
- ³⁶ Там же. — С. 105, 193.
- ³⁷ Там же. — С. 201, 321, 474.
- ³⁸ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 109.
- ³⁹ Документи Богдана Хмельницького. — С. 201.
- ⁴⁰ Там же. — С. 501—502.
- ⁴¹ Там же. — С. 286—287, 298, 357, 373.
- ⁴² Там же. — С. 105—106, 193.
- ⁴³ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 152.
- ⁴⁴ Там же. — С. 154.
- ⁴⁵ Документи Богдана Хмельницького. — С. 349, 353.
- ⁴⁶ Там же. — С. 326, 332, 502.
- ⁴⁷ Там же. — С. 367.
- ⁴⁸ История Польши. — Кн. 1. — М., 1954. — С. 128—129.
- ⁴⁹ Документи Богдана Хмельницького. — С. 396.
- ⁵⁰ Там же. — С. 84—85.
- ⁵¹ Там же. — С. 421, 423, 425.
- ⁵² Там же. — С. 354—355.
- ⁵³ Там же. — С. 467.
- ⁵⁴ Там же. — С. 262.
- ⁵⁵ Там же. — С. 351.
- ⁵⁶ Там же. — С. 356.